

УДК 330.341.2 (477)

К.А. Гордіца

Інститут економіки та прогнозування НАН України

НЕФОРМАЛЬНІ СКЛАДОВІ ІНСТИТУТУ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ:

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті порівнюється еволюція основних уявлень про власність у Західній та Східній Європі з точки зору проблем та перспектив створення в Україні ринкової економіки та громадянського суспільства. На основі аналізу сучасного українського інституціонального середовища розроблено рекомендації щодо шляхів зміцнення суспільних позицій приватної власності та її правового захисту.

Ключові слова: інститут власності, приватна власність, неформальні складові.

Ставлення до приватної власності в пострадянських країнах і тепер ще залишається одним з найбільших „підводних каменів” на шляху розширення ЄС у східному напрямі. Дедалі очевиднішою стає помилка тих політиків, які вважали, що звичні для західноєвропейських громадян моделі економічної поведінки можуть бути „запроваджені”, зокрема в Україні, шляхом прийняття відповідних законів. Вітчизняна практика ринкового реформування суспільних інститутів переконливо свідчить, що конституційне закріплення права приватної власності зовсім не гарантує конструктивного сприйняття цієї норми масовою свідомістю. Інституціональний конфлікт, що виникає на цьому ґрунті, загрожує перетворитись на неявний, але вельми потужний чинник протидії ринковим реформам і спотворення їх позитивного змісту.

Відтак виникає необхідність внесення певних коректив у стратегію державного управління власністю та регулювання відповідного комплексу суспільних правовідносин з огляду на неформальні складові інституту власності – традиційні уявлення про власність та відповідні їм масові стереотипи економічної поведінки, – які мають суттєвий вплив на ефективність функціонування ринкового механізму та дієвість урядових заходів, спрямованих на його вдосконалення. Недооцінка цих складових може призвести до появи інституціональних пасток (збереження застарілих неефективних економіко-правових норм) та зміцнення інституціональної залежності від траєкторії попереднього економічного розвитку.

Сучасна інституціональна теорія власності, розроблена у працях Р. Коуза, Д. Норта, А. Оноре, Г. Демсеца та ряду інших вчених, цілком слушно наголошує не лише на контрактно-правових, але й на етико-психологічних аспектах власності, які зазвичай залишалися поза увагою теоретиків „мейнстріму”. Нові інституціональні підходи до аналізу власності збагачують теоретико-методологічний інструментарій відповідних досліджень і в Україні. Зокрема, слід відзначити розділ А. Гриценка у колективній монографії „Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований”, присвячений аналізу інституціональної архітектоники власності як однієї з базових структур економічної системи, у якому на основі критичного переосмислення низки теоретичних положень представників світового інституціоналізму, а також авторської концепції „сумісно-розділеної власності” здійснено теоретичний аналіз інституту приватної власності та розглянуто актуальні аспекти його функціонування і розвитку в сучасних умовах [5]; декілька статей попередніх років, у тому числі статтю М. Білоусенко „Економічна ефективність власності: теоретичний аспект”, автором якої на основі аналізу марксистського, неокласичного та неінституціонального підходів до вивчення природи власності в ринковій економіці обґрунтовано висновок про теоретичну перспективність застосування теорії трансакційних витрат до визначення ефективності того чи іншого варіанта розподілу прав власності в економіці [1]; а також статті І. Малого, В. Мандибури, В. Савчука і В. Якубенко, О. Яременко і О. Панкратової, у яких розглянуто соціально-економічний зміст і роль базисних інститутів – власності, влади, управління, праці – у структуроутворенні інституційної підсистеми економіки та у формуванні і реалізації свободи господарюючих суб’єктів, зміст нормативно-правової складової інституціональної архітектоники державної форми власності, інші питання [6; 7; 10; 13]. Аналіз зазначеної проблематики в поєднанні з ідеєю інституціоналізації економічної історії, яка останнім часом набуває популярності і в Україні, відкриває широкий простір для історико-економічних досліджень як формального, так і неформального аспекту розвитку інституту власності, що стало б корисним доповненням існуючих наукових розробок.

Виходячи із зазначеного, у даному дослідженні планується виявити, на основі порівняльного аналізу основних рис еволюції суспільних уявлень про власність у Західній та Східній Європі, історичні передумови становлення й зміцнення в Україні інституту приватної власності та роль у цьому процесі неформальних чинників; оцінити стан сучасного українського інституціонального середовища з точки зору проблем і перспектив формування ринкової економіки та громадянського суспільства; визначити шляхи зміцнення суспільних позицій приватної власності та поліпшення її правового захисту.

Власність є одним з найважливіших суспільних інститутів, який регулює економічну поведінку господарюючих суб’єктів на базовому правовому рівні, визначаючи „правила гри” щодо використання ресурсів та розподілу витрат і прибутків, які при цьому виникають. Між тим розуміння реального соціально-економічного значення приватної власності суттєво різняться не лише в різних народів на певних етапах

культурного розвитку, але й у межах кожної країни, на рівні правосвідомості окремих громадян і соціальних груп. Адже для індивіда власність є глибоко особистісним, світоглядним принципом; його можна пояснити, прийняти або відкинути, але практично неможливо переконати опонента, спираючись на будь-які раціональні підстави. Історії відомі випадки, коли одні й ті самі ідеї покладались у фундамент діаметрально протилежних концепцій суспільного устрою. Наприклад, у Франції другої половини XVIII ст. вчення про „природне право” застосовувалось економічною школою фізіократів для обґрунтування приватної власності, а філософами-егалітаристами – для її заперечення. Так само і всі західноєвропейські уявлення про власність еволюціонували протягом багатьох століть у боротьбі двох протилежних традицій, умовно названих „лінією Платона” та „лінією Аристотеля”.

У рамках першої, більш давньої традиції, яка відтворювала програму виживання первісного колективу в умовах жорсткої обмеженості економічних ресурсів, конструювались, як правило, утопічні проекти альтернативного суспільного устрою, де власність (точніше, її відсутність) використовувалась для пригнічення особистісних засад і підпорядкування індивідуальних інтересів суспільним. Ці проекти, як відомо, час від часу реалізовувалися в історії, чи то у вигляді Мюнстерської комуни та подібних їй суспільних форм прояву численних зрівняльних рухів часів пізнього Середньовіччя та Реформації, чи то у вигляді „Нью-Гармоні” та „фаланг” послідовників Р.Оуена та Ш.Фур'є, завжди супроводжуючись значними матеріальними (а часто і людськими) втратами і незмінно руйнівним результатом.

Друга традиція, індивідуалістична, яка розглядала власність як необхідну умову повноцінної реалізації творчого потенціалу особистості в рамках діючих у суспільстві правових норм, почала оформлятися значно пізніше, у міру подолання антигосподарської та антивласницької етики Середньовіччя, поступової секуляризації суспільного життя і відродження основних елементів римського права, в тому числі поваги до приватної власності. Відома формула Джона Локка, пов'язавши власність з правами особистості і поставивши її в один ряд з правом на життя і свободу, тим самим гармонізувала зовнішні, правові, і внутрішні, моральні, підвалини цього вже досить усталеного суспільного інституту і тим самим заклала наріжний камінь майбутньої будівлі європейського лібералізму. Ця гармонія не втрачена європейцями і в умовах сучасних „соціально орієнтованих” ринкових економік, з їх корпоративізмом, де особистість і власність соціалізовані значно більшою мірою, ніж у часи фритредерів. Саме ця правова забезпеченість економічної свободи особистості, захищеність її майнових прав від зазіхань колективу, громади зробила можливою побудову „відкритого” суспільства західноєвропейського зразка.

Разом з тим упевненість європейців у стійкості ліберальної правової традиції створює ілюзію її універсальності і можливості „прилучення” до неї інших народів, що є сьогодні однією з головних культурних підстав подальшого розширення меж Євросоюзу. Однак для приєднання України до ЄС недостатньо просто оголосити її „країною з ринковою економікою”. Становлення повноцінних ринкових інститутів, у тому числі приватної власності, – процес складний і тривалий. У наших умовах

йому перешкоджає не лише відсутність безперервної традиції приватного підприємництва, але й цілком відмінне від західноєвропейського ставлення до прав особистості взагалі і права власності зокрема, характерне, на жаль, для всіх сучасних східнослов'янських народів, яких і досі єднає спільна траєкторія попереднього суспільно-економічного розвитку.

Історично склалося так, що в епоху розквіту лібералізму в Західній Європі більшість населення Східної самі фактично були об'єктами власності поміщиків, які узурпували майже всі особисті права селян. Приватна власність у цей час існувала тут переважно у вигляді поміщицької власності на землю, яка розцінювалась народом виключно як загарбницька, нетрудова, а тому – „неправедна”, несправедлива; недоторканість цієї власності забезпечувалась тільки силою закону, що сприймався безправними масами лише як один з проявів деспотизму. Ліберальні ідеї прогресивної частини дворянства не в змозі були подолати консерватизм державної політики самодержавства. Вчення Адама Сміта, буквально привезене з його лекцій українцем С. Десницьким, залишилося незатребуваним, так само як і лібералістський трактат останнього про власність, і реформаторські проекти М. Тургенєва, П. Пестеля та ін. А після розгрому декабристів популярності набула антиринкова ідея „аграрного соціалізму”, яка ідеалізувала колективістські традиції патріархальної селянської общини, втілюючи економічний аспект міфу про „особливий російський шлях”. Цей міф, як відомо, виховав не одне покоління російських народників. І не лібералізм, а соціалістичні ідеї західноєвропейських утопістів, „перелицьовані” на російський лад зусиллями О.Герцена й слов'янофілів, стали для найбільш пасіонарної частини вітчизняного суспільства справжньою програмою боротьби з абсолютизмом.

І в другій половині XIX ст., коли в західноєвропейських країнах вже почали активно діяти сформовані господарсько-правовою практикою інститути регулювання ринку, такі як фабричне законодавство, профспілки, кооперація та ін., основою економічного ладу Російської імперії залишались патріархальні господарські відносини. Реформа 1861 року звільнила селян від кріпосного гніту, але залишила їх у рамках колективно-общинної взаємозалежності, не створивши приватної селянської власності на землю. Російський уряд, мимоволі підживлюючи народницькі ілюзії, зберігав селянську общину як зручну форму стягування податків і спосіб уповільнити відплив сільського пролетаріату до міст. Така політика перешкоджала формуванню ринку земельних ресурсів і ринку робочої сили, затримуючи розвиток промислового виробництва і консервуючи технологічну відсталість сільського господарства. Але нечисленні голоси захисників ринкових перетворень і приватної власності, таких, зокрема, як один з найпопулярніших лібералів того часу Б. Чичерін, губились у потужному хорі соціалістів і прибічників широкого державного втручання в економіку.

Як результат, серед проектів аграрних реформ на початку XX ст. переважали (і користувались найбільшою прихильністю селянства) різні варіанти націоналізації землі, насамперед ті, що передбачали збереження колективних форм селянського землеволодіння [11]. Не дивно, що в атмосфері таких суспільних настроїв наси-

лу прийнята реформа П.Столипіна, спрямована на створення класу заможних селян-власників, не дала очікуваних результатів і була остаточно похована у 1917 р. Щоправда, в Україні аграрне підприємництво у вигляді міцних селянських господарств фермерського типу розвивалося в цілому більш успішно, ніж у більшості російських губерній, завдяки традиційному переважанню подвірного й хуторського типів селянського землеволодіння. Тим не менше, національний уряд Центральної Ради, щойно здобувши владу, скасував приватну власність на землю і розпочав розподіл поміщицьких земель між селянськими громадами, після чого спроби гетьмана П.Скоропадського відновити права землевласників цілком очікувано наштотувались на жорсткий опір селян.

Таке ставлення до власності було зумовлено, з одного боку, стійким правовим нігілізмом, притаманним не лише неосвіченим народним масам Російської імперії, а й інтелігенції, що з сумом констатували Б. Кистяковський, Й. Покровський та інші вітчизняні правознавці, називаючи невід'ємною складовою цього правового нігілізму абсолютну неповагу до прав особистості [2, с. 115–116]. З іншого боку, у масових східноєвропейських уявленнях про власність завжди виразно домінував релігійно-моральний аспект: категорія справедливості зазвичай була пріоритетною по відношенню до ефективності. „Справедливою” ж, у відповідності до відомого вислову апостола Павла, вважалась лише та власність, що була здобута особистою працею. Зрозуміло, що претендувати на цю роль могла лише дрібна власність, велика ж завжди сприймалась як нагробована або отримана в будь-який інший нечесний спосіб.

Подібні обставини не могли не позначитись і на теоретичних підходах до власності, що також були важливим чинником формування інституціонального середовища країни. Аналіз суспільно-економічної літератури кінця XIX – початку XX ст. переконливо показує, що наукові трактовки цієї категорії в Східній Європі того часу були загалом сильно етизовані і соціологізовані. Цьому сприяли, серед іншого, певні особливості розвитку вітчизняної економічної думки.

По-перше, політична економія отримала у нас широкий розвиток вже в період відносного занепаду економічного лібералізму класичної школи, і засвоювалась переважно за підручниками Дж.С. Мілля, добре відомого своїм інтервенціонізмом і нападками на приватну земельну власність. Тому нечисленні помірковані ліберали, більшість яких належала до Київської реально-психологічної школи, заснованої М. Бунге, послідовно доводячи в полеміці із соціалістами необхідність існування приватної власності, водночас припускали можливість часткового обмеження прав власників державою і виступали за плюралізм форм власності в економіці [3, с. 12–13].

По-друге, в останні десятиліття XIX ст. величезну популярність у соціалістично налаштованому інтелігентському середовищі, в тому числі серед науковців, здобуло вчення К.Маркса, яке давало всебічне комплексне обґрунтування висновку про необхідність ліквідації приватної власності. Головним осередком „наукового” марксизму в Російській імперії стала Московська школа політекономії, очолювана

О. Чупровим; тим не менш, марксизм мав надзвичайно сильний вплив і на українських дослідників: за висновками сучасних істориків-економістів, зокрема Л. Горкіної, він відіграв визначну роль у розвитку політекономічної думки в Україні [4, с. 57–58].

По-третє, в цей самий час посилювався вплив на східноєвропейських економістів нової німецької історичної школи політекономії, яка проводила ідею органічної взаємодії в економіці різних форм власності і рішуче виступала за пряме обмеження прав окремих власників в інтересах суспільства. З числа її прихильників поступово склався найбільш масовий і різнобарвний „соціальний” напрям вітчизняної економічної думки, представники якого в основному поділяли позитивістський підхід німецьких економістів до власності і шукали шляхи вдосконалення її форм з метою гармонічного узгодження прав суспільства і окремої особистості. Чисельність прибічників цього напрямку суттєво зросла в останні роки XIX ст., після „кризи” марксизму і переходу на позиції соціальної політики „легальних” марксистів, таких як М. Туган-Барановський та інші, які впевнилися у неспроможності економічної концепції К.Маркса теоретично довести неминучість знищення приватної власності та заснованого на ній суспільного ладу, але не втратили віри в соціалістичне майбутнє людства [3, с. 11].

У цілому можна констатувати, що на початку XX ст. у вітчизняній суспільно-економічній думці відчутно превалювала ідея змішаної економіки, яка, щоправда, багатьма розглядалася як певна перехідна стадія розвитку на шляху до соціалізму. При цьому роль головного регулятора розподілу прав власності в суспільстві, а отже й організаційних форм підприємництва у різних галузях економіки, відводилась державі. Економічний лібералізм у Східній Європі так і не отримав шансів реалізувати свою економічну і суспільно-політичну програму: не маючи змоги звільнитися від тиску напівфеодальної держави, він не встиг достатньою мірою проявити всі свої переваги і швидко був майже повністю витіснений соціалістичними й комуністичними гаслами.

Ідея змішаної економіки, як відомо, була певною мірою відроджена у нас на початку 1920-х рр., коли стало зрозуміло, що скасування приватної власності, заснована на ньому політика „воєнного комунізму” і, як закономірний їх наслідок, громадянська війна довели країну до економічного колапсу. Але приватне підприємство, яке спромоглося довести свою ефективність навіть в умовах жорсткої регламентації псевдоринкових відносин у період непу, суперечило сталінській моделі мобілізаційної економіки, зручної для здійснення швидкої модернізації промислового виробництва. У такій системі не було місця приватній ініціативі і приватній власності; відтак агресивна радянська пропаганда вкупі з марксистсько-ленінською теорією цілеспрямовано й методично дискредитувала їх протягом наступних десятиліть. Кільком поколінням радянських громадян з дитинства прищеплювались колективістські стереотипи, а разом з ними – відразом й ненависть до приватної власності та заснованому на ній способі життя. В умовах тоталітарного суспільства не менш катастрофічною була ситуація й з іншими правами особистос-

ті. Навіть слова „особистість”, „власник”, „приватний” поступово набули презирливого відтінку і часто звучали як лайливі.

У той самий час „загальнонародна” власність, яка реально сприймалась як нічия, сприяла формуванню в суспільній свідомості спотворених уявлень про майнові права індивіда. Розпливчате визначення „наше” інтерпретувалось одними як „своє”, іншими – як „чуже”, розвиваючи у перших звичку до розкрадання державного майна, у других – безініціативність і байдужість до способів і результатів його використання. Прямим наслідком того, що розпоряджатися об’єктами „суспільної” власності могли тільки державні чиновники, стали виникнення феномену „влади-власності”, корпоратизація державної влади і розвиток корупції в бюрократичному апараті.

Враховуючи ці обставини, стає цілком зрозумілим, чому приватизація державної власності, розпочата в 90-х рр. ХХ ст., проводилась саме чиновницькою номенклатурою, за визначеними нею ж правилами і при тому виключно в її інтересах: в умовах, коли права власності не визначені, діє, як відомо, право загарбання. Це ж саме „право” допомогло владній номенклатурі і багатьом директорам під час приватизації державних підприємств шляхом акціонування зосередити у своїх руках або в руках дуже вузького кола наближених до дирекції осіб, контрольні пакети акцій.

Зрозумілим також є і те, чому практично не обговорювалось питання про реституцію, тобто відновлення прав (навіть цілком обґрунтованих) дореволюційних власників та їх спадкоємців: вони стали б лише зайвими конкурентами у боротьбі за „роздержавлене” майно. Влада не ставила собі завдання створити широку спільноту власників (хоча це могло закласти реальні підвалини для формування міцного „середнього класу” як основи громадянського суспільства і важливої запоруки економічної та політичної стабільності), вона прагнула зосередити власність на національні багатства в руках тих, хто на той час уже мав досвід реального розпоряджання нею.

Більше того, за допомогою гіперінфляції у населення була експропрійована значна частка його власності у вигляді грошових заощаджень. Така відверта неповага до особистості та її майнових прав надовго й міцно актуалізувала цинічне ставлення до будь-якої „чужої” власності взагалі і створила небезпечний прецедент безкарності її силового перерозподілу.

Утворена в такий спосіб „нова” приватна власність від самого початку сприймалась як нелегітимна, причому не лише широкою громадськістю, у свідомості якої майже столітнє панування трудової теорії цінності (вартості) К. Маркса остаточно закріпило давній християнський стереотип „справедливості” лише трудової власності, але й самими власниками, більшість яких прекрасно усвідомлювала напівкримінальне походження своїх статків, про що свідчить широке використання „чорних” і „сірих” схем збагачення і нечуване розростання тіньового сектора економіки. Ця невпевненість підприємців у своїх правах і слухне побоювання реваншистсько-егалітаристських настроїв величезної кількості громадян, чия фактична участь у приватизації державного майна виявилась чисто номінальною (незважаючи на

спроби реформаторів створити принаймні ілюзію легітимності приватизаційного процесу за допомогою приватизаційних сертифікатів), стимулювали масовий відтік українських капіталів до інших країн, що, у свою чергу, сприяло зростанню в Україні безробіття, стрімкому падінню рівня життя абсолютної більшості населення і наростанню соціальної конфліктності.

Негативна оцінка більшістю населення шляхів, методів та результатів приватизації, яка, на погляд 67% респондентів, опитаних у 1997 р. Центром „Соціальна перспектива”, проводилась в інтересах верхівки суспільства і сприяла розвитку корупції [8, с. 92–93], цілком кореспондується з даними Інституту соціології НАН України, які відображають динаміку ставлення української громадськості до передачі державних підприємств та землі у приватну власність. Так, з 1994-го по 2006 р. невелика від самого початку кількість людей, які загалом позитивно оцінювали приватизацію великих підприємств знизилася з 25 до 17% опитаних, у той час як загалом негативні оцінки цього процесу зросли з 38 до 58%. Кардинально змінилося ставлення до приватизації землі: кількість позитивних відповідей за той самий період зменшилась з 53 до 24% респондентів, тоді як негативних – збільшилася з 27 до 53%. Навіть ставлення до приватизації дрібних підприємств, де все ще переважають загалом позитивні оцінки, демонструє негативну динаміку: суспільна підтримка цього процесу за ті ж роки знизилася з 55 до 47%, а кількість противників зросла з 18 до 28% [12, с. 14–15; 9, с. 92].

Тому не дивно, що урядова кампанія з повернення незаконно приватизованих активів у державну власність, розпочата в Україні навесні 2005 р. і мотивована необхідністю „відновлення справедливості”, здобула доволі високий рівень громадської підтримки. Так, за даними опитування 2006 р., проведеного Інститутом соціології НАН України, близько 31% респондентів схвалювали повернення у власність держави дрібних підприємств (не схвалювали – 43%), 58% підтримували ідею повернення державі великих підприємств (не підтримували – 17%), 51% висловлювались за повернення в державну власність приватизованої землі (проти – 22%) [9, с. 92].

Однак досить швидко припинення заходів з перегляду результатів приватизації, попри всі заяви уряду про те, що йдеться не про реприватизацію або націоналізацію об'єктів власності, а винятково про захист порушених майнових прав держави, слід вважати в цілому позитивним фактом. Насамперед тому, що перерозподіл власності на державному рівні завдає шкоди іміджу України на світовій арені, створюючи враження нестабільності умов діяльності в країні приватного капіталу, і тому закономірно супроводжується зниженням інвестиційного рейтингу країни. Це, у свою чергу, означає не лише блокування припливу іноземного капіталу в економіку України, а й значне зростання інвестиційних ризиків загалом і, як наслідок, падіння ринкової вартості всіх активів.

І в будь-якому разі подібні заходи – від обкладання приватизованої власності додатковими виплатами в бюджет до часткової ренаціоналізації і повторної приватизації – самі по собі не здатні покращити ставлення суспільства до приватної власності взагалі і великих власників зокрема. У відповідності до концепції залежності

від попереднього розвитку, що є складовою загальної теорії інституціональних змін, прийняте рішення, яке дало певні результати, буде зумовлювати всі подальші дії, і спроби відновити статус-кво шляхом скасування цього рішення не відмінять цих результатів, а отже повернення до вихідного пункту буде лише зовнішнім, поверховим і матиме лише негативні наслідки.

Крім того, в умовах злиття багатьох владних і бізнесових структур, глибокої корумпованості української бюрократії та слабкості судової системи практично неможливо гарантувати, що зазначені заходи не здійснюватимуться за диференційованим підходом і не перетворяться на позаекономічний інструмент перерозподілу капіталу. Розвиток подій у цьому напрямі сприяв би перегляду самого поняття „власність”: відповідно до такого підходу приватизована колись власність знаходиться лише в умовному володінні своїх теперішніх розпорядників і може бути вилучена в разі порушення тих або інших поточних домовленостей з теперішніми розпорядниками адміністративного ресурсу.

Сьогодні в Україні існує парадоксальний дуалізм державної політики у сфері регулювання відносин власності. З одного боку, надмірне розширення владних повноважень держави щодо прямого контролю всіх прав власності в економіці об'єктивно сприяє розмиванню цих прав і руйнує мотивацію господарюючих суб'єктів до створення ефективної власності. З іншого боку, мають місце недостатня розробленість правових документів, що регламентують відносини власності, і недостатня захищеність прав власників; причому йдеться не лише про право власності на бізнес, на бренд, на торговельну марку чи на певні технології, але й про право власності на землю, яке досі залишається практично не розвиненим; на природні ресурси, що також потребує пильної уваги, зокрема, з боку антимонопольних органів, а також право власності на робочу силу, яке в умовах хронічної заборгованості по заробітній платі перетворюється майже на фікцію.

Додатковим деструктивним фактором сучасної економіко-правової ситуації, що є прямим наслідком нелегітимності власності та незахищеності прав власників, проявило себе в останні роки так зване „рейдерство”. На відміну від країн Західної Європи, в Україні, як і в Росії, це явище не можна розглядати як просто недружне поглинання однієї корпорації іншою, здійснюване в рамках існуючих законів: у переважній більшості випадків це відверто протиправний, насильницький перерозподіл власності на рівні підприємств, здійснюваний при підтримці корумпованих державних чиновників. Занепокоєння викликає не лише байдужість (а подекуди й зловтішне задоволення новітньою „експропріацією експропріаторів”) щодо цих фактів з боку основної маси населення, стомленої щоденною боротьбою зі злиднями, але насамперед фактична бездіяльність владних структур, головною функцією яких у ринковій економіці є саме забезпечення права приватної власності.

Чи варто й говорити, наскільки шкідливим є таке ставлення до власності для економічного розвитку країни, неможливого без довгострокових інвестицій, які в умовах недостатньої захищеності прав власників втрачають будь-який сенс. Навпаки, за таких обставин створюються стимули та умови для пошуку ренти –

діяльності, спрямованої не на прибуток, а на отримання доходів, не пов'язаних з примноженням суспільного багатства: вигідніше стає відняти багатство в іншого, аніж створити щось корисне самому. Отже, *ceteris paribus*, слід очікувати формування спекулятивної моделі економіки, де ефективним власником вважається той, хто захопив чиясь майно, перепродав його і швидко вивів гроші за кордон. А це прямий шлях до розвалу не лише економіки, але й підвалин самої державності.

Підбиваючи підсумок усьому зазначеному, слід визнати, що в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, поки що не склалися достатні правові, економічні та психологічні передумови для створення „відкритого” суспільства, основою якого є повага до прав особистості взагалі і права власності зокрема. Протиправно отримана, залежна від політичної кон'юнктури власність не має ні правових гарантій недоторканності й захисту від політично мотивованого перерозподілу, ні правової та суспільної легітимності. Внаслідок цього відносини власності в країні є значною мірою деформованими, непрозорими, такими, що регулюються не ринковими механізмами і нормами закону, а неформальними домовленостями та вибірковим застосуванням чинного законодавства. І якщо найближчим часом у нашій країні не буде вжито систематичних і послідовних заходів у напрямі суспільної легітимізації приватної власності і захисту прав власників, керівництво Євросоюзу ще довго залишатиметься при думці, що з Україною безпечніше і вигідніше підтримувати лише добросусідські відносини.

Отже, найпершим завданням влади у формуванні і зміцненні інституту власності повинно стати гарантування недоторканості власності, відновлення інвестиційних процесів, недопущення політизації приватизаційних процесів і процесів перерозподілу власності. Право власності на той чи інший актив має бути не просто зафіксовано у відповідному реєстрі і тим самим закріплено юридично – воно має також визнаватися легітимним і неоскаржуваним суспільством і державою.

Враховуючи, що сам факт примусового перерозподілу власності, проведеного з будь-яких міркувань, буде мати численні негативні наслідки, слід визнати, що необхідним є не скасування результатів приватизації, а продовження розпочатого процесу, але з іншими акцентами і пріоритетами. Головною метою має стати створення масового власника, який складає значущий прошарок малого і середнього підприємництва, що найбільшою мірою сприяє становленню середнього класу, культури приватної власності, громадянського суспільства.

Держава повинна визнавати за собою обов'язок не зазіхати на об'єкти власності, що перебувають у сфері її досяжності, без наявності на те визнаних суспільством і задалегідь застережених підстав. Усі закони, яка видає держава, мають бути дуже чіткими; будь-яка непевність, особливо щодо прав власності, сприймається бізнесом, крім спекулятивного, негативно. Всі деталі угод з власністю повинні бути прозорими, а імена їх учасників відомими для суспільства, що сприятиме легітимізації цих угод і визнанню справедливості відповідних прав власності.

Будь-які суперечки між господарюючими суб'єктами з приводу розподілу і перерозподілу прав власності, в тому числі всі корпоративні конфлікти, повинні

стати предметом першочергової уваги держави з точки зору можливості захисту у них інтересів легітимних власників, а не з точки зору вигоди певного правлячого угруповання. Для цього необхідно забезпечити захист представників судово-виконавчої системи від будь-якого неправового тиску та суворо контролювати виконання прийнятих ними рішень, а також сприяти поступовому відокремленню влади від бізнесу.

Ставлення суспільства до права власності є одним з головних індикаторів його громадянської зрілості – показником відходу суспільства від первісного стану сваволі сильного стосовно слабкого. Послідовний рух у цьому напрямі передбачає формування поваги до власності і власників, у тому числі через засоби масової інформації, які повинні приділяти більше уваги не підкресленню майнового розширення суспільства, а формуванню уявлення про те, що людям надані рівні правові умови для роботи і примноження особистого капіталу.

Важливим напрямом легітимізації прав власності може стати покращення моральної репутації бізнесу зусиллями самих бізнесменів, спрямованими на сплату всіх необхідних податків, активну благодійницьку діяльність, безпосередню участь у наданні соціальних благ та інші заходи, що сприятимуть устанавленню тривалої позитивної динаміки добробуту домогосподарств. Ставлення широких мас населення до приватної власності зміниться на краще лише тоді, коли кожен споживач на власному досвіді переконається в тому, що існування цього інституту є благом як для суспільства в цілому, так і для всіх його громадян.

Отже, політика держави зрештою має бути спрямована на створення в суспільстві умов, за яких інститут приватної власності може здобути широку громадську підтримку і на цій основі повною мірою реалізувати свій мотиваційний та регуляторний потенціал.

1. *Белоусенко М.В.* Экономическая эффективность собственности : теоретический аспект / М.В. Белоусенко // *Економіка пром-сті.* – 2004. – № 3(25). – С. 24–31.
2. Вехи. Интеллигенция в России : сб. ст. 1909–1910 / сост., коммент. Н. Казаковой ; предисл. В. Шелохаева. – М. : Мол. гвардия, 1991. – 462 [2] с.
3. *Гордіца К.А.* Погляди на інститут власності економістів України і Росії на рубежі XIX–XX ст.ст. / К.А. Гордіца. // *Наук. пр. ДонНТУ.* Серія: економічна. Вип. 103-2. – Донецьк : ДонНТУ, 2006. – С. 11–17.
4. *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.) / Горкіна Л.П. – К. : Наук. думка, 1994. – 244 с.
5. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. д-ра экон. наук А.А.Гриценко. – Х. : Форт, 2008. – 928 с.
6. *Малий І.Й.* Інституціональні зміни системи розподілу економічних факторів у транзитивній економіці / І.Й. Малий. // *Екон. теорія.* – 2004. – № 1. – С. 56–68.
7. *Мандибура В.О.* Нормативно-правова складова інституційної архітектури державної форми власності / В.О. Мандибура. // *Екон. теорія.* – 2005. – № 1. – С. 67–80.
8. Приватизационные процессы в Украине : материалы «круглого стола», 21 апр. 1999 г. – К., 1999. – 118 с.

9. Резнік В.С. Структура та носії соціальної легітимності приватної власності на землю та капітал в сучасному українському суспільстві / В.С. Резнік. // Укр. соціум. – 2007. – № 3 (20) – С. 91–99.
10. Савчук В.С. Базисні економічні інститути і напрями аналізу їх парних взаємозв'язків / В. Савчук, В. Якубенко // Екон. теорія. – 2005. – № 2. – С. 49–63.
11. Свод аграрных программ. Отчуждение земли, поземельное устройство, община, переселение и расселение, аренда, крестьянский банк, поземельный налог, усовершенствование хозяйства, государственная помощь, конечные цели, литература. – СПб. : Изд. Л.А.Велихова, 1907. – IV, 110 с.
12. Українське суспільство 1994–2001. Результати опитування громадської думки. – К. : МІА-„Подія”, 2001. – 128 с.
13. Яременко О.Л. Інститути й економічна свобода господарювальних суб'єктів / О. Яременко, О. Панкратова. // Екон. теорія. – 2007. – № 3. – С. 56–71.
Отримано 09.03.10

К.А. Гордица

НЕФОРМАЛЬНЫЕ СОСТАВНЫЕ ИНСТИТУТА СОБСТВЕННОСТИ В УКРАИНЕ: ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье сравнивается эволюция основных представлений о собственности в Западной и Восточной Европе с точки зрения проблем и перспектив создания в Украине рыночной экономики и гражданского общества. На основе анализа современной украинской институциональной среды разработано рекомендации относительно путей укрепления общественных позиций частной собственности и ее правовой защиты.

Ключевые слова: институт собственности, частная собственность, неформальные составные.

К.А. Gorditsa

INFORMAL COMPONENT OF THE INSTITUTION OF PROPERTY IN UKRAINE: HISTORICAL AND ECONOMIC ANALYSIS

In the article are compared the evolution of the basic concepts of property in Western and Eastern Europe in terms of problems and prospects of creation in Ukraine of market economy and civil society. On the basis of the analysis of modern Ukrainian institutional environment the recommendations on ways to strengthen the social position of private property and its legal protection were developed.

Keywords: the institution of property, private property, informal component.